

آیین شناساندن نسخه‌های خطی

جزوه آموزشی دوره‌های تخصصی نسخه‌شناسی

پاریس، سال ۲۰۰۳

مؤسسه پژوهش و تاریخ متون (پاریس) CNRS

ترجمه و برابریابی: سید محمدحسین مرعشی^۱

چکیده

هدف از این مقاله شناسایی علمی نسخه‌های خطی است بدان صورت که هم خود اساس پژوهشهای تاریخی قرار گیرد و هم به عنوان دانشی کمکی و وابسته در علوم مرتبط به کار آید. از این رو مسائل مرتبط با شناخت دستنویسها در چهار بخش کلی تقسیم و معرفی شده‌اند: مجلد، واحدهای نسخه شناختی، متن، یادداشتهای. در پایان هم سه پیوست بدان ضمیمه شده است: نشانه‌های مالکیت، کتابنامه شناسایی و توصیف نسخه‌های خط عربی، واژه‌نامه فرانسه فارسی.

کلیدواژه‌ها: فهرستنگاری نسخه‌های خطی، متن شناسی نسخه‌های خطی، نسخه‌شناسی نسخه‌های خطی، آموزش فهرستنگاری.

دستنویس‌های سده‌های میانی به خط عربی^۲

برخلاف کتاب‌های چاپی، هر یک از نسخه‌های خطی، گواه منحصر به فردی است که بررسی آن نیازمند روش‌های گوناگونی است. نسخه‌های خطی پیش از همه، کتاب‌هایی هستند که گاه شامل چند اثر متنوعند. نسخه‌برداری، انتشار، تعلق به مکانی علمی یا شخصیتی شناخته شده یا ناشناس، بیانگر موقعیت علمی زمانه و نشانی از جریان دانش در زمان و مکان خود نیز هست. علاوه بر این، دستنویس‌های یک سند باستان‌شناختی است که می‌تواند از جنبه تولید، خصوصیات فیزیکی و تزئینات، مورد بررسی قرار گیرد. این امر تنها به نسخه‌های خطی عربی محدود نمی‌شود بلکه تمام نسخه‌های خطی، صرف نظر از منطقه فرهنگی آنها را در بر می‌گیرد.

۱. پژوهشگر و مترجم متون نسخه‌شناسی و فهرستنگاری.

۲. این مقاله ترجمه‌ای است از:

در اصل، هدف انجمن پژوهشی و تاریخ متون (IRHT)^۱ گردآوری متخصصان رشته‌های گوناگون و مکمل است که از دو جنبه به پژوهش در تاریخ کتاب می‌پردازند: به عنوان متنی گواه بر دانش و فرهنگ سده‌های میانی و میراث گذشتگان. از این منظر، این نسخه‌ها شامل نسخه‌های سده‌های میانی به زبان‌های عبری، یونانی، لاتین، فارسی، عربی و فرانسه قدیم نیز می‌شود، در واقع، آثار بسیاری از گذشتگان وجود دارد که تنها از طریق مکتوبات سده‌های میانی انتقال یافته‌اند. مثلاً پژوهش‌هایی که در فیمود^۲ (= کاربرد گه‌های نسخه‌های تاریخ‌دار خاورمیانه) انجام گرفته است، به جنبه‌هایی از یادداشت‌نویسی در نسخه‌های خطی (در انجامه نسخه) می‌پردازد.

در پایان به یاری برخی نمونه‌ها به تجزیه و تحلیل مراحل گوناگون شناسایی و توصیف نسخه‌های خطی خواهیم پرداخت. به هر حال، در این مقاله، سعی بر این است تا شناختی علمی از نسخه‌های خطی حاصل آید. شناختی که تنها به عنوان دانشی وابسته و کمکی نباشد بلکه خود اساس پژوهش‌های تاریخی قرار گیرد.

1. I "Institut Recherche et d' Histoire des Textes.

2. FiMMOD (= Fichiers des Manuscrits Moyens Orientaux Datés).

بخش اول: مجلد

۱. شماره دستیابی

شهر - محل نگهداری - [مجموعه] - [زبان / موضوع] [شماره ترتیب. احیاناً شماره (های) قبلی].

۲. موارد کلی

۱-۲. جنس (کاغذ، ورق پوستی)

۲-۲. اندازه صفحه‌ها. مثال: ۱۹۵×۱۴۰ میلی‌متر

* اندازه صفحه‌ها به میلی‌متر، که تا ۵ میلی‌متر گرد

می‌شود، از صفحه‌ای گرفته می‌شود که به شکل

چهارگوش باشد و در آغاز نسخه قرار داشته باشد.

۳-۲. روشی که تعداد کل ورق‌های مجلد را نشان دهد:

بدرقه ابتدای نسخه با حروف^۱، تعداد برگ‌های هر

واحد نسخه‌شناختی با ارقام هندی، بدرقه انتهای

نسخه با ارقام رومی، این موارد با نقطه از یکدیگر

جدا می‌شوند. مثال: دو.۵۲.۱۶.۸. دو (احیاناً،

ورق‌ها یا برگ‌های فرد با علامت + مشخص

می‌شوند).

* در مورد نسخه‌های با کاغذهای گوناگون (یا

«مختلط»)، اگر یکی از عناصر دست‌نوشته (جنس،

اندازه صفحه‌ها و غیره) در واحدهای نسخه‌شناسی

با هم تفاوت داشته باشند به بخش واحدهای

نسخه‌شناختی مربوط می‌شود نه به این بخش.

۳. شماره گذاری

۱-۳. برگ‌شماری یا صفحه‌شماری (ارقام هندی،

ایجد)، رنگ، محل قرار گرفتن (اگر جای دیگری به

جز گوشه بالای صفحات رو باشد). احیاناً

شماره گذاری‌های قبلی.

۱-۳. روش شماره گذاری: با حروف و عدد، مثال

یک-سه، ۱-۷۴-چهار-شش. لت ۱ = برگ ۱۶ ب

(= لت ۱، بلافاصله بعد از برگ ۱۶ ب قرار دارد).

۴. جلد

۱-۴. نوع (سرطلبه‌دار یا بدون سرطلبه)^۱، تاریخ‌گذاری

به سده (در صورت امکان). جلد اصل یا غیر اصل

(در صورت امکان).

۲-۴. اندازه دفته‌ها به میلی‌متر (اگر با اندازه صفحه‌ها

تفاوت داشته باشد).

۳-۴. قطر مجلد هنگام بسته بودن.

۴-۴. میان جلد (چوب، مقوا) و روکش جلد (چرم،

پارچه، کاغذ ابری و غیره)، جنس و رنگ.

قسمت‌های روکش شده (دفته‌ها، لوح‌های درون).

۵-۴. تزئین (نقش‌کوبی دفته‌ها و لوح‌های درون، در

منطقه‌های مختلف).

۶-۴. وضعیت نگهداری و ملاحظات دیگر.

بخش دوم: واحد(های) نسخه‌شناختی

۲. جزوها

۱-۲. نوع جزوها (دوبرگی، سه‌برگی، چهاربرگی و غیره)

۲-۲. مقایسه جزوها با یکدیگر. شیوه ترکیب‌بندی

مثال: (۵۲) ۲ - IV ۳, (۳۰) V ۳ (ارقام رومی =

تعداد دو ورق‌های جزو، ارقام عربی مقابل آن = تعداد

جزوها؛ مجموع ورق‌ها به رقم عربی بین دو هلال).

۱. در متن اصلی به جای شکل حرفی ارقام رومی به کار رفته است.

۲. طبله یا طبل نیز گفته می‌شود.

۱. کاغذ

۱-۱. ته‌نقش‌دار یا بدون ته‌نقش. توصیف ته‌نقش‌ها، به

اطلس‌های کاغذ و سالیابی ارجاع شود.

۲-۱. اندازه پهنای ۲۰ ته خط افقی.

۳-۱. جهت ته‌خط‌های افقی: تالی کاغذ (یک‌تایی،

دوتایی، سه‌تایی) ← قطع برگ ← منشأ کاغذ

۴-۱. ترتیب (ساده یا گروهی) و فاصله ته‌خط‌های

عمودی از یکدیگر ← منشأ کاغذ

۲-۳. ذکر بی‌نظمی‌ها در ترکیب‌بندی جزوها: تعیین جای ورق‌های افتاده یا افزوده شده. در صورت جابه‌جایی، پیشنهاد چگونگی بازسازی صحیح بر اساس توالی متن؛ ارائه ترتیب خواندن نسخه. مثال: نخستین پنج برگی: ۵۰ - ۵۲ - ۵۴ - ۵۳ / ۵۴ - ۵۱ - ۵۵ - ۵۶.

۲-۴. ذکر شماره‌های جزوها: انتهای گوشه برگ اول صفحه رو، بدون ذکر شماره صفحات پشت: به ابجد یا به حروف.

(احیاناً، شماره دو برگی‌های درون جزوها).

۲-۵. ذکر نشان‌ها و علائم وسط جزوها، روی دوبرگی‌های وسط با توجه به:

۱. مکان:

الف. گوشه‌های بالای صفحه انتهای سمت راست؛

ب. پایین، انتهای سمت چپ؛

ج. گوشه‌های بالایی انتهای سمت راست و پایینی انتهای سمت چپ؛

د. گوشه‌های پایینی انتهای سمت راست و بالای انتهای سمت چپ؛

ه. وسط حاشیه انتهای سمت راست؛

و. وسط حاشیه انتهای چپ.

۲. شکل:

الف. رقم رومی؛

ب. خط تیره؛

ج. خط ممتد؛

د. نقطه؛

ه. رقم هندی؛

و. حرف «میم»؛

ز. سه نقطه (مثلی)

ح. دایره کوچک؛

ط. موارد دیگر؛

۲-۶. رکابه‌ها: وجود یا فقدان رکابه در همه ورق‌ها، یا در پایان یا در وسط جزو و غیره.

۳. صفحه‌بندی پیش از نگاشتن

۳-۱. تعیین اندازه نوشته. مثلاً ۱۴۰×۱۰۰ میلی‌متر.

تعیین تعداد سطرها در هر صفحه.
۳-۲. تعیین ابزار سطراندازی (قلم نوک آهنی، مسطر، یا هر دو وسیله).
۳-۳. تعیین و توصیف آثار سوزن (به غیر از مسطر).

۴. خط

۴-۱. شیوه خوشنویسی میزان شتابزدگی خط. رنگ مرکب، اندازه، ویژگی‌های خط، تناسب حروف، اتصال غیر معمول حروف، خمیدگی خط، پهنای نوک قلم و غیره. احیاناً، ارجاع به مرقعات و اطلس‌های خوشنویسی.

۴-۲. توصیف کاربردهای قواعد املائی:

الف. نشانه‌های آوایی و سکون (زیاد، کم، بدون نشانه)؛

ب. نقطه‌گذاری حروف (کامل، ناقص، بی‌نقطه) متناسب با ملاک و معیار، کاربرد علامت اهمال؛

ج. کاربرد تشدید؛

د. وجود یا حذف همزه روی - الف ابتدای کلمه - الف، واو، نَبَرَه در وسط کلمه‌ها - الف، واو، یاء یا روی خط زمینه در وسط کلمه. - قواعد مربوط به «کرسی» همزه یا عدم قاعده.

ه. نقاط زیر «یاء» پایانی؛ الف مقصوره

و) اختلال در عبارات متکلف و صامت‌های دندانی که بر اساس خاستگاه مکانی کاتبان دریافته می‌شود.

۵. ترتیب و جایجایی اوراق نسخه

توصیف اتصال متن‌ها و فصل‌های میان آنها و توصیف درجات زیر بخش‌ها: عنوان‌ها، شنگرف‌نویسی‌ها، خط‌گذاری بالای عبارت‌ها و غیره.

* برای بررسی بیشتر درباره بخش ۴ و ۵، یک دست بودن شیوه‌ها در تمام نسخه مورد توجه قرار گیرد. بی‌نظمی نشانه قطعی تغییر کاتب نیست، خط منظم در ابتدا و سپس شتابزدگی در آن، کاستی گرفتن نشانه‌گذاری‌ها، تغییر شیوه خوشنویسی در حین کتابت و موارد دیگر ممکن است به دلیل خستگی کاتب باشد.

۶. اصلاحات کاتب

شامل تراشیدن، قلم گرفتن، محو، اصلاح، مقابله، استفاده از نشانه‌ها: صح، ضبّه، ن و غیره. حاشیه‌نویسی‌ها و نوشته‌های بالای سطر. * تنها زمانی می‌توان از اصلاحات کاتب سخن گفت که بتوان آنها را از یادداشت‌های خوانندگان نسخه تشخیص داد. در صورت تردید، بهتر است این ملاحظات را در بخش مربوط به «یادداشت‌ها»، با ذکر تردیدی که در مورد آنها وجود دارد، آورد.

۷. نسخه. انجامه (ها).

۷-۱. استنساخ؛
۷-۲. شناسایی:
الف) مکان‌ها؛
ب) اسم‌ها؛
ج) تغییر و تبدیل تاریخ‌ها.
در صورت نبود تاریخ مشخص، با مراجعه به دیگر اجزای نسخه، انجامه پیش از انجام یا پس از انجام کتابت معلوم شود.

بخش سوم: متن (ها)

۱. شماره‌گذاری براساس ترتیب قرارگرفتن در مجلد.
۲. نام اثر. به‌طور قراردادی و بنا بر هويت جديد.
الف) ذکر عنوان معمول اثر. آوردن نام مؤلف به صورت کامل یا ناقص و یا با عنوان یاد شده در کتاب، میان دو نشانه <...>.
مثال: ۱. (گ. ۱-۵۴ پ) ابوعلی <الحسین بن سینا رساله ال-مبدا و ال-معاد
در صورت نبود نام مؤلف، اثر، بی‌نام (مؤلف) خوانده می‌شود. در مورد نسخه‌های ناشناس، در صورت وجود نام نادرست، تمام نام اثر داخل قلاب گذاشته می‌شود.
ب. عنوان جایگزین آورده می‌شود.
ج. مشخص کردن محل (های) قرارگرفتن عنوان یا نام در نسخه (صفحه عنوان، سرلوح، آغاز، انجامه، لبه نسخه و غیره) و ذکر موارد اختلاف یا تفاوت شرح ترتیب کار.
مثال: عنوان در کتیبه سرلوح. روی لبه پایین نسخه، نام: معاد ابن سینا.
۳. مشخص کردن موضوع علمی یا نوع ادبی متناسب با طبقه‌بندی سنتی علوم اسلامی: فقه، تفسیر، ادب، طب، هیئت و نجوم، کلام بدیع، معانی، عروض و غیره.

۴. منابع
الف. مشخص کردن انتشار یا عدم انتشار متن؛ استفاده یا عدم استفاده مصحح در چاپ از این نسخه. تعیین چاپ مورد ارجاع، حتی اگر آخرین چاپ نباشد.
ب. چاپ‌های پیشین، قدیمی (بر اساس فهرست‌های آثار چاپ شده).
۳-۴. به منابع *GAL* (تاریخ ادبیات عرب بروکلیمان) و *GAS* (تاریخ دست‌نوشته‌های عربی سزگین) در صورتی که کتاب مورد نظر در آنها وجود داشته باشد ارجاع داده شود. مشخص شود که آیا این نسخه در آن منابع یاد شده است یا خیر. فهرست نسخه‌های خطی را در این دو منبع (*GAL* و *GAS*)، در صورت امکان تکمیل کنید.
* در مورد مؤلفانی که برای آنها کتابشناسی‌های اختصاصی تهیه شده است (مانند ابن سینا، غزالی، ابن عربی، ابن حجر عسقلانی، سخاوی) می‌توان از منبع *GAL* صرف نظر کرد. شماره‌های آثار بر اساس این منابع تعیین می‌شود، باید توجه داشت که آیا در آن کتابشناسی‌ها نسخه مورد نظر شناخته شده است. در صورت لزوم فهرست‌ها تکمیل شود.

۵. مندرجات متن

الف. مقابلهٔ اجمالی با نسخهٔ چاپی مرجع: (بررسی X سطر از نسخه با X سطر از نسخه مرجع، در Y صفحه) جهت حصول اطمینان از این که با همان نسخه سر و کار داریم که در پایان متن مشخص شده است و موارد دیگر. تفاوت‌های قابل توجه ذکر می‌شوند (حذف یا اضافه کردن بخش‌ها، تفاوت در تقسیم‌بندی فصل‌ها).

ب. به صورت اختیاری و متناسب با اهمیت متن، نمونه‌هایی مقابله شوند، متن با شواهد نسخه و نسخهٔ تصحیح شده مرجع مقایسه شود و اطلاعات پیشنهاد شوند.

ج. اگر متن چاپ نشده است، خلاصه‌ای از متن ارائه شود. سرفصل‌ها با توجه به واژه‌های مربوط (باب، فصل، قول و غیره) با تعیین مندرجات استخراج شود. در صورت احتمال نام مؤلفانی که ذکر شده است و مضمون نقل قول‌ها بیان شود. احیاناً بندهایی از متن، و در صورت اهمیت ویژه، مقدار بیشتری از متن آورده شود.

۶. آغاز و انجام

الف. آغاز: سه بخش، بسمله، حمد له و ورود به موضوع (بعد از اما بعد یا عباراتی مشابه)، که در صورت کوتاه بودن به طور کامل و یا بنا بر اهمیت آنها، بخش‌هایی از وسط یا از پایان آن آورده شود. بسم الله الذی لاله‌الاهو [...] مالک الملک القهار. والحمد لاحسن البریه [...] قال مؤلف هذا القول ان الجواهر ثلاثة منها جسمانية...

* اگر ورود به موضوع دارای اطلاعات شخصی در مورد شرایط تألیف، قصد مؤلف و موارد دیگر باشد، نباید آن را حذف کرد. آنچه اهمیت دارد باید حفظ شود.

۲-۶. انجام: آخرین واژه‌های متن پیش از انجامه که قبل از سه نقطه قرار می‌گیرد.

۷. مؤلف

به تذکره‌های مؤلفان (دایرةالمعارف اسلام، [معجم المؤلفین] کخاله، [الاعلام] زرکلی و منابع قدیمی تذکره‌های مؤلفان) ارجاع شود، به جز در مورد مؤلفان مشهور.

بخش چهار: یادداشت‌ها

۱. یادداشت‌های مربوط به قرائت:

الف. تعلیقات. شرح؛

ب. تصدیق قرائت؛

ج. تصدیق مقابله؛

د. نشانه‌های مقابله؛

ه. سماع؛

و. اجازه.

توصیف یا آوردن این گونه نوشته‌ها با توجه به نوع آنها، همراه با توضیح آنها در صورت لزوم.

مثال: گ ۵۷، تصدیق قرائت و مقابله:

«قرأه و قابله من اوله الی آخره بنسخته العبد الفقیر

یادداشت‌ها شامل همه نوشته‌های خارج از نسخه، در محدودهٔ واحدهای نسخه‌شناختی یا مجلد می‌شوند، برخی از این یادداشت‌ها، به طور خاص، به یک واحد نسخه‌شناختی ویژه و برخی دیگر به همهٔ مجلد مربوط می‌شوند، اما در بسیاری از موارد نمی‌توان با اطمینان از آنها سخن گفت. از این رو بهتر است آنها را مورد به مورد با توصیف و بررسی گرد آورد و دربارهٔ آنها اظهار نظر کرد. یادداشت‌های مربوط به قرائت، باید از یادداشت‌هایی که دربارهٔ مواردی غیر از قرائت هستند متمایز شوند.

آخرین برگ سفید یک جزو در یک واحد نسخه‌شناختی قدیمی تر فصلی از یک متن دیگر (کما بیش مربوط به قرائت متن) را استنساخ کرده باشد.

۲. یادداشت‌های مربوط به مواردی دیگر غیر از قرائت.

الف. نشانه مالکیت؛

ب. یادداشت وقف؛

ج. فهرست مطالب [از مؤلف / از کاتب]؛

د. اشعار، مربع‌های طلسمات، عبارات‌های تهنیت، دعا، تمرین خط و سیاه مشق، بهای خرید.

✳ این عناصر احتمالاً بر روی آستر، بدرقه و صفحه عنوان نسخه می‌آید و ممکن است نشانه‌هایی از تاریخ نسخه را با خود داشته باشند.

توصیف جداگانه عناصر الحاقی (لت‌های اضافی، برگ‌های فرد و غیره) که به مجلد راه یافته‌اند. برگ‌های نسخه‌ای قدیمی که برای جلد در نسخه به کار رفته است نیز عناصر الحاقی محسوب می‌شوند.

الی ربه احمد بن سلیمان النیسابوری». گ ۲۸ پ (پایان متن ۲)، نوشته تازه: «طالع متن حی بن یقظان و شرحه و صحح بعض المواضع الفقیر الیه عزّ شانه محمد شرف‌الدین احمد المدرسین بکلیه استنبول».

✳ تعلیقات خوانندگان [و صاحبان نسخه] الزاماً آورده نمی‌شود. دست‌کم باید به تحلیل محتوا، ماهیت (تعبیرهای واژگانی، ایراد و اشکال‌ها و غیره) و استخراج یادداشت‌هایی پرداخت که در مورد تاریخ نسخه (مانند خودشرح حال‌نویسی) دارای اهمیت است.

✳ نشانه‌های مقابله که در حاشیه قرار دارند می‌بایست در اینجا مانند «یادداشت» در نظر گرفته شوند و به بخش «متن‌ها» برده شوند تا از جنبه تاریخ متن به آنها پرداخته شود.

✳ برخی «یادداشت‌ها» را می‌توان «متن» به‌شمار آورد. مثلاً خواننده‌ای در حاشیه صفحه‌ای یا روی

پيوست اول

نشان مالکيت

- مالکُهُ.
- صاحبُهُ فلان.
- مَلَّكُهُ.
- صار في نوبة... العبد الفقير إلى رحمة ربه... فلان... ابتياعاً.
- صار في نوبة... الراجي عفوهُ و غفره... بالاشترء الشرعي / بالانتفاع.

عبارات مالکيت که پس از نشان مالکيت آورده می شود

- [...] ثم آل ابتياعاً إلى.
- [...] انتقل بالشراء الشرعي إلى فلان.
- [...] دخل في ملك.
- من كتب الفقير إلى الغني فلان بن فلان عفي عنهما ← في نوبة العبد الفقير فلان ← ثم في... نوبة العبد فلان.

نشان قرائت

- طالع فيه فلان.
- قرأه.
- نظر ما فيه فلان.

يادداشت وقف

- قد وقف هذه النسخة سلطاننا الاعظم و الخاقان المعظم مالك البرين و البحرين خادم الحرمين الشريفين السلطان بن السلطان السلطان الغازي محمود خان وقفا صحيحا شرعيا لمن طالع و نظر و اعتبر خلد الله ملكه الامجد حرره الفقير احمد شيخ زاده المفتش باوقاف الحرمين الشريفين غفر لهما.
- وقف هذا الكتاب الشيخ مصطفى عاطف بشرط أن لا يخرج من خزائنه.

ترقيمه (انجامه)

- انتهى الكلام.
- نجز هذا الكتاب... وكان الفراغ من نسخة... على يد الفقير... بمدينة... سنة... للهجرة المباركة و الحمد لله وحده والصلوات على خير خلقه محمد و آله و سلامه.

پیوست دوم

کتابنامه شناسایی و توصیف نسخه‌های خط عربی

- 'AWWĀD K., *Fahāris al-maṭbū'āt al-'arabiyya fī l-ālam*, Koweit, 1984.
- BREYDY M., *Geschichte der syro-arabischen Literatur der Maroniten von VII-XVI Jhdt*, Opladen, 1985.
- BROCKELMANN C., *Geschichte des Arabischen Literatur*, 2e é d., 2 vol. Leyde, 1943-1948, Supplément, 3 vol., 1937-1942.
- GRAF G., *Geschichte der Christlichen Arabischen Literatur*, 5 vol., Vatican, 1944-1953.
- SEZGIN F., *Geschichte des Arabischen Schrifttums bis ca 430H*, Leyde, à partir de 1967, 11 vol. parus.
- STEINSCHNEIDER M., *Die arabischen Übersetzungen aus dem Griechischen*, réimpr. Graz, 1960.
- _____, *Die arabische Literatur der Juden. Ein Beitrag zur Literaturgeschichte der Araber, grossenteils aus handschriftlichen Quellen*, Francfort, 1902. Réimpr. Hildesheim, 1986.

فهرست‌ها و سیاهه‌های کتابخانه‌ها

- DÉROCHE F., *Catalogue des Manuscrits arabes. Les Manuscrits du Coran*. Paris, 1983-1985.
- GUESDON M.-G. et SAUVAN Y., *Catalogue des manuscrits arabes. Deuxième partie. Manuscrits musulmans*, t. V, n° 1465-1685, Paris, 1995.
- HUISMAN A., *Les Manuscrits arabes dans le monde. Une bibliographie des catalogues*, Leyde, 1967.
- ROPER G. (éd), *World Survey of Islamic Manuscripts*, 4 vol. Londres, 1992.
- VAJDA G., *Répertoire des catalogues et Inventaires de manuscrits arabes*, Paris, 1949.

سیاهه‌های متون چاپ شده
انتشارات متأخر

- SARKĪs Y. I., *Mu'ğam al-maṭbū'āt al-'arabiyya wa-l-mu'arraba [...] 'an yawm zuhūr al-ṭibā'a ilā nihāyat al-sana 1919*, Le Caire, 1928.
- Irak:** *al-Maṭbū'āt al-nağafiyya*, Najaf, 1966.
- Egypte:** NUŞAYR, A. I., *al-kutub al-'arabiyya allatī nuşirat fī Mişr fī l-qarn al-tāsi'* 'āsar, Le

- Caire, 1990.
- Maroc:** FAWZĪ 'A., *al-Maṭbū'at al-ḥağariyya fī l-Mağrib: fihris ma'a muqaddima ta riḥiyya*, Harvard, 1989.
- Europe:** CHAUVIN V., *Bibliographie des ouvrages arabes ou relatifs aux Arabes publiés in l'Europe chrétienne de 1810 à 1885*, 12 vol., Liège, 1892-1922.
- France:** BALAGNA J., *L'imprimerie arabe en Occident (XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles)*, Paris, 1984.
- , *Inventaire des Livres arabes imprimés arabes: 1514-1959*, Paris, BnF, 1986.

انتشارات جديد

- ABD AL-RAḤMĀN 'A., *Daḥa'ir al-turāt al-'arabi DALi l bibliyuğrāfi li-l-maḥṭūṭāt al-'arabiyya al-maṭbū'a ḥattā 1980*, Basra, 1982.
- ṢALIḤIYYA M. Ī. (ed.), *al-mu'ğam al-šāmil li l-turāt al-'arabi al-maṭbū'*, 5 vol., Le Caire, 1992-1995, et un suppl. au vol. 2 par 'Umar 'Abd al-Salām Tadmurī, Le Caire, 1997.

آثار کلی نسخه شناسی

- BINEBINE A. C. (éd.), *Le Manuscrit arabe et la codicologie*, Rabat, Publications de la Faculté des Lettres et Sciences humaines, 1994. [Actes d'un colloque tenu à Rabat du 27 au 29 février 1992].
- DÉROCHE F., *Fichier des Manuscrits du Moyen-Orient datés (FIMMOD)*, et *Nouvelles des manuscrits du Moyen-Orient*, bulletin bisannuel.
- (éd.) *Les Manuscrits du Moyen-Orient: essais de codicologie et de paléographie*, Paris-Istanbul, BnF-CNRS, 1986. (Varia Turcica 8). [Actes d'un colloque tenu à Istanbul du 26 au 29 mai 1986].
- et alii, *Manuel de codicologie des manuscrits en écriture arabe*, Paris, BnF, 2000.
- et RICHARD F. (éd.), *Scribes et manuscrits du Moyen-Orient*, Paris, BnF, 1997. [Actes d'un colloque tenu à Paris les 15-17 juin 1994].
- FU'ĀD SAYYID A., *al-kitāb al-'arabi al-maḥṭūṭ wa-'ilm al-maḥṭūṭāt* («Le Manuscrit arabe et la codicologie»), Le Caire, al-Dār al-Miṣriyya al-Lubnāniyya, 1997.

- GACEK A., *The Arabic Manuscript Tradition. A Glossary of Technical Terms and Bibliography*, Brill, 2001.
- HOFFMANN PH. (éd.), *Recherches de codicologie comparée: la composition du codex au Moyen-Age en Orient et en Occident*, Paris, Presses de l'Ecole normale supérieure, 1998 [Actes d'une table ronde tenue à Paris les 5 et 6 décembre 1990].
- LEMAIRE J., *Introduction à la codicologie* (Textes, Etudes, Congrès 9), Louvain-la-Neuve, Publications de l'Institut d'Etudes Médévales, 1989.
- LEWIS B., s. v. «Daftar» in *Encyclopédie de l'Islam*, 2e éd., Leyde, 1960->
- MANIACI M. et MUNAFO P. (éds.), *Ancient and Medieval Book Materials and Techniques* (Studi e testi 357-358), Vatican, Biblioteca apostolica vaticana, 1993. [Actes d'un colloque tenu à Erice, 18-25 septembre 1992].
- MUZERELLE D., *Vocabulaire codicologique. Répertoire méthodique des termes français relatifs aux manuscrits*, Paris, 1985.
- ORSATTI P., «Le manuscrit islamique: caractéristiques matérielles et typologie», in Maniaci M. et Manafò P. (éds.), *Ancient and medieval book materials and techniques*, p.269-331.
- PEDERSEN P., *The Arabic Book*, Princeton, 1984.
- SELLHEIM R., s. v. «Kitāb», in *Encyclopédie de l'Islam*, 2e éd.
- The Conservation and Preservation of islamic manuscripts*. Proceedings of the third conference of al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 19-18 novembre 1995. Londres, al-Furqan islamic Foundation. 1997 [Edition en arabe sous le titre *Ṣiyānat wa ḥifẓ al-maḥḩūtāt al-islāmiyya*, Londres, 1998].
- The Codicology of Islamic Manuscripts*. Proceedings of the second conference of al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 4-5 dec. 1993, Londres, al-Furqan islamic Foundation, 1995 [Il existe également une édition en arabe].
- WITKAM J. J., *Arabic Manuscripts in the Library of the University of Leiden and Other Collections in the Netherlands. A General Introduction to the Catalogue*, Leyde, 1982.

کارمایه‌های ساختن کتاب
پاپیروس

- BERTOLINI G., *Le papier à travers les Ages. Du Premier âge au recyclage*, Paris, 1999.
- KHAN G., «Arabic papyri», in *The Codicology of Islamic Manuscripts*, p. 1-16.
- SELLHEIM R., s.v. «Kirtās», in *Encyclopédie de l'Islam*, 2e éd., Leyde, 1960.
- TURNER E. G., *The Typology of the Early Codex*, Philadelphie, 1977.
- WOUTERS A., «From papyrus roll to papyrus codex: some technical aspects of the ancient book fabrication» in *Manuscripts of the Middle East*, 1, 1990-91, p. 9-19.

کاغذ پوستی

- DÉROCHE F., «L'emploi du parchemin dans les manuscrits islamiques: quelques remarques liminaires» in *The Codicology of Islamic Manuscripts*, p. 17-57.
- _____ et RICHARD F., «Du parchemin au papier: remarques sur quelques manuscrits du Proche-Orient», in Hoffmann Ph. (éd.), *Recherches de codicologie comparée*, p. 183-197.
- GROHMANN A., s. v. «djild», in *Encyclopédie de l'Islam*, 2e éd.

کاغذهای بدون تهنقش

- BAVAVEAS M. -T. et HUMBERT G., «Une méthode de description du papier non filigrané (dit oriental)», in *Gazette du livre médiéval*, 17, 1990, p. 24-30.
- BEIT-ARIE M., «The Oriental Arabic Paper» in *Gazette du livre médiéval*, 1996, 28, p. 9-12.
- HUART C. et GROHMANN A., s. v. «Kāghad», in *Encyclopédie de l'Islam*, 2e éd.
- HUMBERT G., «Papiers non filigranés utilisés au Proche-Orient jusqu'en 1450: essai de typologie», in *Journal Asiatique*, 1998, 286.1, p. 1-53.
- IRIGOIN J., «Les papiers non filigranés: état des recherches et perspectives d'avenir», in Maniaci M. et Munafo P. (éd.), *Ancient and medieval book materials and techniques*, I, p. 265-312.
- LE LEANNEC-BAVAVEAS M. -T., *Les papiers non filigranés médiévaux de la Perse à l'Espagne: Bibliographie 1950-1955*, Paris, CNRS Editions, 1998.

کاغذهای ته‌نقش‌دار

BRIQUET CH.-M., *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1285 jusqu'en 1600, 4 vol.* [A facsimile edition with supplementary material, by A. Stevenson, Amsterdam, The Paper Publication Society, 1968].

HEAWOOD E., *Watermarks, mainly of the 17th and 18th centuries*, Hilversum, 1950.

MOSIN V., *Anchor watermarks*, Amsterdam, 1973.

VELKOV A. et ANDREEV S., *Filigranes dans les documents ottomanas. I: trois croissants*, Sofia, 1983.

ZERDOUN BAT-YEOUDA M., *Les papiers filigranés des manuscrits hébreux datés jusqu'à 1450 conservés en France et en Israël* (Bibliologia 16), Turnhout, Brepols, 1989.

———, *Les papiers filigranés médiévaux: essai de méthodologie descriptive*, Turnhout, Brepols, 1988.

——— (é d.), *Le papier au Moyen Age: histoire et techniques*, Turnhout, Brepols, 1999.

انواع مرکب

ABOURICHA N., «L'encre au Maghreb», in *Nouvelles des Manuscrits du Moyen-Orient*, juin 1993, III/1, p. 3-4.

CHABBOUH M., «Two new sources on the Art of mixing Ink», in *The Codicology of Islamic Manuscripts*, p. 59-76.

ZERDOUN BAT-YEOUDA M., *Les encres noires au Moyen Age jusqu'au 1600* (Documents, études et répertoires), Paris, IRHT, 1983.

ترکیب‌بندی کراسه‌ها

GUESDON M.-G., «Les réclames dans les manuscrits arabes datés antérieurs à 1450», in Déroche F. et Richard F. (é ds.), *Scribes et Manuscrits du Moyen-Orient*, p. 65-75.

———, «L'assemblage des cahiers: remarques à propos d'un échantillon de manuscrits arabes récemment catalogués» in Binebine A. C. (éd.), *Le Manuscrit arabe et la codicologie*, p. 57-68.

SIRAT C., «Pour quelle raison trouve-t-on au Moyen-Age des quinions et des quaternions? Une tentative d'explication», in Hoffmann Ph. (é d.), *Recherches de codicologie comparée*, p. 131-135.

صفحه‌بندی

DUKAN M., *La réglure des manuscrits hébreux au Moyen Age*, Paris, 1988.

صحافی و جلدسازی

BARAS E., IRIGOIN J. et VEZIN J., *La reliure médiévale. Trois conférences d'initiation*, Paris, ENS, 1978.

DÉROCHE F., «Quelques reliures médiévales de provenance damasquine», in *Revue des Etudes islamiques*, 1986, p. 85-99.

DOIZY M.-A., et IPERT S., *Le Papier marbré*, Paris, 1985.

DOIZY M.-A., *De la dominoterie à la marbrure: histoire des techniques traditionnelles de la décoration du papier*, Paris, 1996.

DREIBHOLZ U., «Some aspects of early islamic bookbindings from Great Mosque of Sana'a, Yemen», in Déroche F. et Richard F. (éds.), *Scribes et manuscrits du Moyen-Orient*, p. 15-34.

GACEK A., «Introduction on the art of bookbinding attributed to the Rasulid ruler of Yemen al-Malik al-Muzaffar», in Déroche F. et Richard F. (éds.), *Scribes et manuscrits du Moyen-Orient*, p.57-63.

RABY J., *Turkish Bookbinding in the 15th Century: the Foundation of an Ottoman Style*, Londres, 1993.

دانش نامه‌ها، نمایه‌ها و اسامی نویسندگان و آثار

Encyclopédie de l'Islam, 2e édition, Leyde, 1960-> .

ḤAĞĠĪ ḤALĪFA, *Kāşf al-zunūn*, 2 tomes en 4 vol., Istanbul, 1941-1947.

Index Islamicus, fondé par J. D. Pearson, Cambridge, 1958-> [index des publications sur la culture arabo-musulmane depuis 1906].

KAḤḤĀLA U. R., *Muḡam al-mu'allifīn*, 15 vol., Beyrouth, 1957-1967.

———, *A'lām al-nisā'*, 5 vol., Damas, 1958.

al-ṬIHRĀNĪ A., *Ṭabaqāt a'lām*, al-šī'a, 7 vol., Najaf-Beyrouth, 1954-1971.

ZIRIKLĪ Ḥ, *al-a'lām*, 2e édition, 10 vol. Beyrouth, 1954-1959.

سایت‌های مفید برای اسناد و مدارک

www.al-waraq.com

lbs.leidenuniv.nl

www.bnf.fr

catalog.loc.gov

برای جستجو در متون عربی

دانشگاه لیden

کتابخانه ملی فرانسه

کتابخانه کنگره آمریکا

مکان نگهداری میکروفیلم‌های نسخه‌های خطی

Paris: Institut de recherche et d'histoire des textes (IRHT). Section arabe. 52, rue du Cardinal Lemoine, 75005 Paris.

Le Caire: Institut des manuscrits arabes photographiés (Ligue arabe, ALECSO). Un catalogue imprimé est publié .

نشریه‌های تخصصی در زمینه نسخه‌های خطی

Manuscripta Orientalia. International Journal for Oriental Manuscript Research. Publié par

l'Institut Oriental, branche de Saint-Petersbourg, Saint-Petersbourg, 1995->

Nouvelles des manuscrits du Moyen-Orient. Paris, 1991->

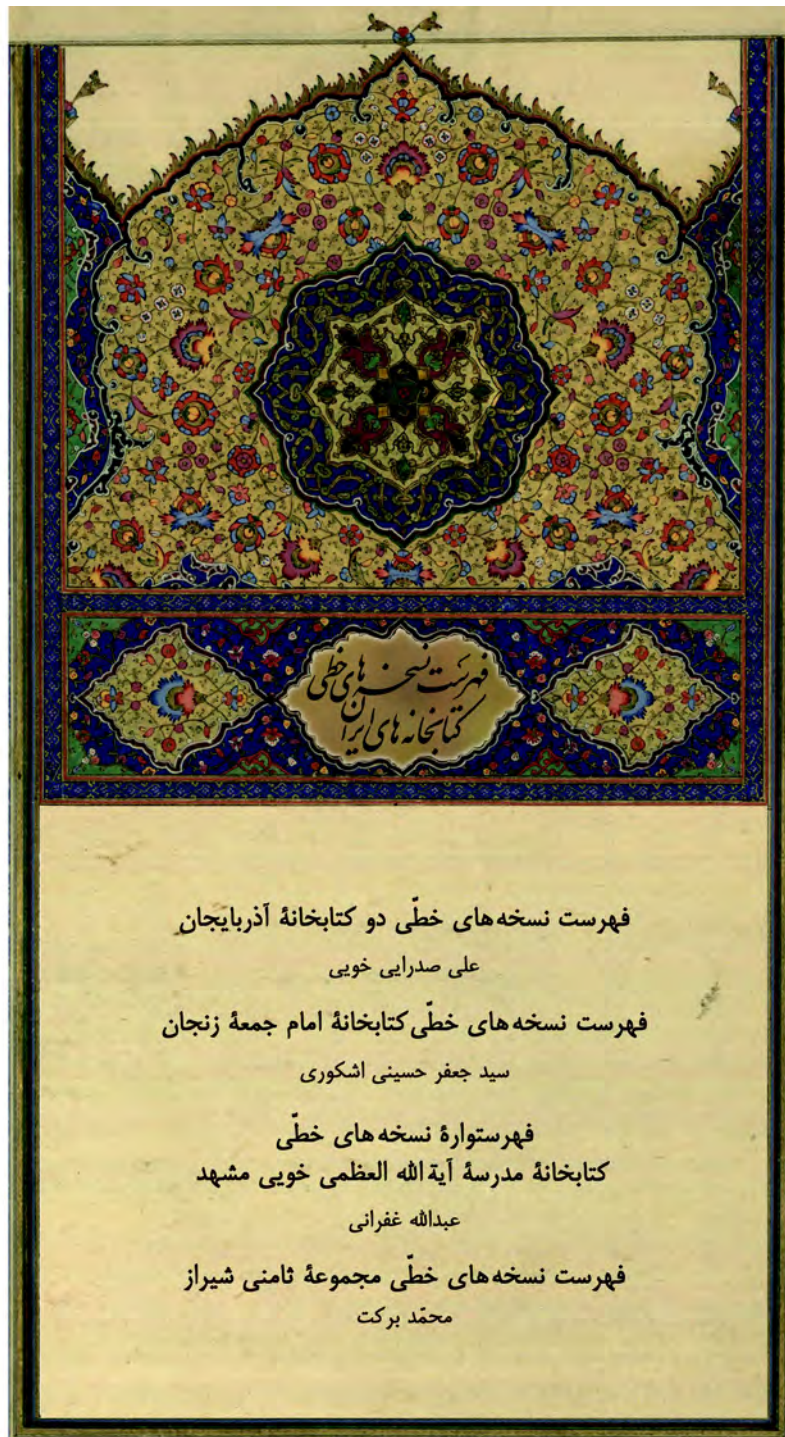
Manuscripts of the Middle East. Leiden, Ter Lugt Press, 1986->

Mağallat Ma'had al-maḥṭūṭāt al-'arabiyya. Le Caire, 1955->

پیوست سوم
واژه نامه

addition marginale	حاشیه	é lé mentsadventices	عناصر الحاقی
abǧad	ابجد	explicit	[نسخه] انجام
album	مرقع	f, f°., folio	ورق، برگ
anonymat	بی نام (مؤلف)	feuille volante	برگ فرد
ané pigraphe	نسخه نا شناس	feuille(s) ajouté e(s)	ورق (های) افزوده
attestation	تصدیق	feuille(s) manquante(s)	ورق (های) افتاده
attestation de collation	تصدیق مقابله	fil de chaî nette	ته خط عمودی
attestation de lecture	تصدیق قرائت	foliotage	برگ شماری، ورق شماری
audition	سماع	fond	[کتابخانه] مجموعه
bille volante → feuille volante		formule de Composition	
billet	[جزو] لت		[نسخه خطی] شیوه ترکیب بندی
binion	[جزو] چهار برگی	frontispice	[کتاب آرای] سر لوح
certificat d'audition	(گواهی) سماع	garde antérieure	بدرقه ابتدا (ی نسخه)
certificat de transmission	اجازه (روایت؛ استنساخ)	garde postérieure	بدرقه انتها (ی نسخه)
chiffre arabe	رقم عربی	gloses	تعلیقات
chiffre romain	رقم رومی	grattage	[کتابت] تراشیدن
collation	مقابله، مطابقت با اصل	in 4°	[فرم کاغذ] دوتایی
conversion des dates	تبدیل تاریخ	in 8°	[فرم کاغذ] سه تایی
copie	نسخه	in folio	[فرم کاغذ] یک تایی
copiste	نسخه بردار، نساخ	incipit	[نسخه] آغاز
cote	شماره دستیابی	inclination	[خط] خمیدگی
datation	تاریخ گذاری	indication de date	یادداشت تاریخ
desinit	[نسخه] انجام	inscription de waqf	یادداشت وقف
dé pôt	محل نگهداری	interversion	جابجایی (برگ ها)
écriture	خط	lecture	[سماع] قرائت
		ligature	اتصال حروف

ligne	سطر	ré clame	رکابه، پاورق
ligne d'é criture	خط زمینه، خط کرسی	ré glure	سطراندازی
manuscrit complexe	نسخه مختلط	ré pertoire palé ographique	اطلس خوشنویسی
manuscrit composite		rectification	[کتابت] اصلاح
	۱. کتاب‌شناسی] نسخه نامرتبط	rubricage	شنگرف‌نویسی
	۲. نسخه‌شناسی] نسخه مختلف الکاغذ	scolie	شرح
marge	حاشیه	signe de vocalisation	نشانه آوایی
marque de collation	نشانه مقابله	style caligraphique	شیوه خوش‌نویسی
marque de possession	نشانه مالکیت	surface é crite	اندازه نوشته
nombre d'ordre	شماره ترتیب	surlignement	خط‌گذاری بالای عبارت
numé rotation	شماره‌گذاری	taille de calame	دانگ قلم
omission	[کتابت] محو؛ حذف	terminus ante quem	انجامه پیش از انجام
pagination	صفحه‌شماری	terminus post quem	انجامه پس از انجام
papier filigrané	کاغذ ته‌نقش‌دار	ternion	[جزو] شش‌برگی
papier non-filigrané	کاغذ بدون ته‌نقش	titre alternatif	عنوان جانشین، عنوان برابر
pliage	تا(ی) کاغذ)	tranche inférieure	[کتاب] لبه پایینی
pointe sè che	قلم نوک‌آهنی	transcription	استنساخ
pseudé pigraphe	عنوان غلط	trois points (en triangle)	[کتابت] سه‌نقطه (مثلثی)
quaternion	[جزو] هشت‌برگی	unité codicologique	واحد نسخه‌شناختی
quinion	[جزو] ده‌برگی	v., volume	مجلد
raturage	[کتابت] قلم‌گرفتن	vergeur	ته‌خط افقی
recension	نسخه		

فهرست نسخه‌های خطی دو کتابخانه آذربایجان

علی صدرايي خويي

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه امام جمعه زنجان

سيد جعفر حسيني اشكوري

فهرستواره نسخه‌های خطی

کتابخانه مدرسه آية الله العظمی خويي مشهد

عبدالله غفراني

فهرست نسخه‌های خطی مجموعه ثامن شیراز

محمد برکت

